

Б. Хасен, Б. Жанайхан

Сүлейман Демирел атындағы университет, ф.ғ.к.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ «САРЫ» СӨЗІ ҚАТЫСҚАН ТІРКЕСТЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Қазақ және түрік тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестерінің құрамындағы «сары» компонентінің ортақ семантикалық жақындығын екі халықтың дүниетанымының сабақтастығы арқылы түсіндіруге болады. «Сары» түсіне байланысты туындаған тұрақты сөз тіркестеріндегі семантикалық жақындық туыстас екі халықтың дүниетанымының тереңнен тоғысатындығын көрсетеді. Тілдердің дамуының кейінгі кезеңдеріндегі жаңа қабаттағы бірліктердің айырмашылықтары да анық көрінеді.

Тірек сөздер: этнолингвистика, ұлттық дүниетаным, тұрақты тіркес, семантикалық ерекшеліктер, тілдегі түр-түс атаулары т.б.

Б. Хасен, Б. Жанайхан

Университет имени Сулеймана Демиреля, к.ф.н.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВСОЧЕТАНИЙ С УЧАСТИЕМ СЛОВА ‘САРЫ’ В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Общая смысловая близость компонента «сары» в составе устойчивых словосочетаний в казахском и турецком языках может быть объяснена преемственностью мировоззрения двух народов. Смысловая близость в устойчивых словосочетаниях, возникающая в связи с «желтым» цветом, свидетельствует о глубоком переплетении мировоззрения двух родственных народов. Различия единиц в новом слое на более поздних этапах развития языков также очевидны.

Ключевые слова: этнолингвистика, национальное мировоззрение, устойчивое сочетание, семантические особенности, цветообозначения в языке.

B. Hansen, B. Zhanayhan

Suleiman Demirel University, Candidate of Philology

SEMANTIC FEATURES OF PHRASES WITH THE PARTICIPATION OF THE WORD «SARY» IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

Annotation. The general semantic proximity of the «sary» component in the composition of stable phrases in the Kazakh and Turkish languages can be explained by the continuity of the worldview of the two peoples. The semantic proximity in stable word combinations that arises in connection with the ‘yellow’ color indicates a deep interweaving of the worldview of the two related peoples. The differences in units in the new layer at later stages of language development are also obvious.

Keywords: ethnolinguistics, national worldview, stable combination, semantic features, color values in the language.

Тілімізде қолданып жүрген түр-түс атауларының тамыры тереңнен бастау алады. Ол халықтың рухани және мәдени өмірімен, өткен тарихымен астарласа келіп, тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінен мол мағлұмат береді. Түр-түс атаулары семантикасы әр халықтың өзіндік дүниетанымына сай түрленіп, ауыс мағынада қолданылады. Мақаламыздың зерттеу нысаны ретінде алып отырған сары сөзі түркі тілдерінің барлығында дерлік дыбысталуы жағынан қазақ тіліне ұқсас формада қолданылады. Түркітанушы ғалымдар сары (сарық) сөзін *sar-ы, sar-ық, sar-ығ* түрінде жіктеліп, *-ы/-ық/-ығ* формаларының көне жұрнақ екендігін айтады [1, 221-223].

Түркі тілдерінің түбі бір болса да, түр-түс атауларының қолданысы тұрмыс-тіршіліктегі ерекшелігінің нәтижесінде, ұлт танымына сай кейін өзгешеленгендігін байқауға болады. Әсіресе, бұл ерекшелік сөздердің ауыс мағыналарында айқын көрінеді. Тегі бір түркі халықтары болғанына қарамастан, қазақ және түрік тіліндегі *sары* түсіне қатысты тұрақты сөз тіркестерін салыстыра зерделегенде, ұқсастықтармен қатар, айырмашылықтарды аңғаруға болады.

Қазақ және түрік тілдерінде сары түс адаммен байланысты жиі қолданылады. *Сары* түсімен тіркескен сөздер адам жасынан хабар береді. Қазақ тіліндегі *sары тіс* көпті көрген, жасы ұлғайған адам мағынасында қолданылады. Ал түрік тіліндегі *kemiği sararmak* (сүйегі сарғаю) тұрақты тіркесі де қартаю, жасы келу мағынасында жұмсалады. Қазақ тіліндегі *sары жілік* тіркесі орта жастағы кісіге қатысты қолданылады.

Қазақтар отыз бен қырық арасындағы ақыл толысқан шақты *sары тора шақ* деп атаған. Жас мөлшерін білдіруде қолданылып отырған *sары тіс* сөзін әуел баста ата-бабаларымыз малға байланысты қолданғанға ұқсайды. Мал төрт жасқа толғаннан кейін тіс жаңаламайды, малды бес жастан бастап *sары тіс* екен деп мөлшерлеп жасын таниды. Қазақта алты жасқа толған еркек қойды *жасамыс* деп, ал саулықты *шар саулық* деп атау бар. Сонымен қатар, *sары тіс сақа айғыр* тұрақты тіркесі де әккі айғырларға қолданылса, тіс қаққан кәнігі ұрыларды *sары тоқым (сірі тақым)* ұры деген [2, 455].

Sары тоқым ұры тіркесі ат үстінен түспеген ұрының, тер сіңіп сарғайып тозған ер астындағы тоқымын сипаттаудан шығуы да мүмкін. Қазақ тілінде *sарытақым* – ат үстіне жүруге әбден төселген адамға қатысты қолданылса, *sарытабан* ұзақ жүріске шыдайтын мықты атқа айтылады.

Сондай-ақ қазақ тілінде қолданылатын *sары қарын* тіркесі бар. Әйел затына байланысты қолданылатын бұл тіркес кексе әйел деген мағынада қолданылады. Бұл тіркестің де шығу тегі малмен байланысты деп ойлаймыз, кейін адамға байланысты қолданылған. Қазақ үш-төрт рет құлындаған биені сары қарын бие дейді. Себебі жас малдың қазы майы ақ түсті болса, үш-төрт құлындаған биенің майы сарғыш болып келеді. Қазақ тілінде қолданылатын *sары қарын әйел* тіркесі де үш-төрт рет құрсақ көтерген әйел затына қатысты қолданылады.

Адам баласының ғұмырын табиғаттағы жыл мезгілдерімен салыстырар болсақ, көктем – көк өрім балалық шақ, жаз – жайқалып жайнап жүрген жастығың, сары күз – сарыгідір болған кез, ал аппақ қыс – ақсақал атанған сәт. Сондықтан сары түстің орта жаспен байланыстыра сипатталуы – заңды құбылыс.

Кейде сары түсімен тіркесе келген сөздер жастық кезеңді де білдіріп жатады. Қазақ тілінде жиі қолданылатын сары *ауыз, сары ауыз балапан* тіркестері түрік тілінде *azı sarı* (аузы сары) түрінде келіп тым жас, тәжірибесіз деген ұғымды білдіреді. Қазақ тілінде *sары қарын бала, сары мойын бала* тіркесі де жас бала ұғымында қолданылады.

Сары түс қазақ тілінде табиғатпен байланыстыра қолданылғанда, табиғи құбылыстың ұзаққа созылуын сипаттайды. Мысалы, *sары жел* – үздіксіз соғып тұрған жел, *sары аяз* – бірнеше күнге созылатын қатты аяз, *sары (ала) таң* – ұзақ таң. Ал түрік тіліндегі *sarı sıcak* (сары ыстық) тіркесі аптап, шілдіңір ыстыққа байланысты туындаған [3, 1260].

Кейде *сары* сөзі қазақ тілінде кең, ұзақ созылған деген ұғымды да береді. *Сары бел, сары жон, сары жота, сары дала, сары жайлау, сары тау, сары беткей* тіркестері мен *Сарыарқа, Сарыадыр, Сарыбұлақ* топонимдерінің құрамындағы *сары* сөзінің семантикасынан мұны анық аңғаруға болады. Түрік тілінде мұндай тіркестерді кездестірмесек те, топонимдерінен ұшыратымыз: Мысалы: *Sarıyer, Sarıdağ* т.б.

Сары тек табиғат құбылысының ғана емес, адам іс-әрекетінің, физиологиялық, психикалық қалпының да ұзаққа созылғандығын көрсетеді [4;86-88]. Қазақ тіліндегі *сары жамбас, сал бөксе болды, сары төсек* тіркестері ұзақ уақыт төсек тартып жатқан адамға байланысты айтылады. Қазақшадағы *сары уайым* болса, тұңғыш қайғы-қасірет мағынасында. Белгілі ғалым Р. Сыздықова *сары уайым* тіркесіндегі *сары* сөзі парсы тілінен кірген деген пікір айтады. Яғни *сары уайым* тіркесі уайым-уайым болып, бір мағынадағы екі сөздің қабаттаса айтылуынан пайда болған плеонастық тіркес дейді [5;147].

Қазақ тілінде *сары* түсі ескі ұғымында да қолданылады. Мысалы: *сары қағаз* – ескі қағаз, *сары табан қар* – із түсіп тапталған ескі қар, *сары жұрт* – ескі қоныс, *сары жұрт болды* – ескірді, тақырланды. Ал түрік тілінде *Sarıurt атты* ауыл атауы бар. Сонымен қатар қазіргі түрік тілінде солғын, оңған деген сын есімдердің орнына *сары* сөзінен жасалған етістік есімшеге айналып ғана қолданылады: *sararmış kağıt, sararmışkumaş* т.б.

Сары ұйғыр, сары үйсін деген этностық атаулардағы *сары* да семантикалық тұрғыдан көнемен сабақтасатын тәрізді.

Қазақ тіліндегі *сары майдай сақтау* мейлінше қадірлеп сақтау ұғымында қолданылады. Қазақ халқында тұздалған *сары май* кептіріліп үрленген қарынға, бүйенге салынып, бапталып ұзақ сақталатын болған. Кейін бұл дәстүр этнолингвистикалық сипат алып, тілде тұрақты тіркес ретінде қалыптасқан.

Қазақ халқында *сарымайға* байланысты *сарымайға қозаған жармадай* (үйлесімді, жарасымды), *сарымайдай жақты* (ұнады, көңілінен шықты), *сарымайдай еріді* (жақсы көрді, елжіреді), *сарымайдай ерітті* (еліктірді), *сарымайдай толықсыды* (кербезденді, толықсыды) сияқты тұрақты тіркестерді кездестіруге болады. Түрік тілінде *сары майдың* орнына *sarı yağ* немесе *tere yağ* тіркестері қолданылады. Түрік тіліндегі *sarı yağ ile yağlayıp kuyruk yağ ile dağlamak* (*сары маймен сылап, құйрық маймен қақтау*) тұрақты тіркесі басында жақсы қараған болып, кейін есесіне әбден қинау деген мағынада қолданылады.

Көшпенді өмір сүріп, мал шаруашылығымен айналысқандықтан, мал өнімдерінің *сары* түспен тіркесуін қазақ тілінен жиі ұшыратуға болады. Мысалы: *сары уыз* – жаңа туған малдың қою сүті, *сары қымыз* – емдік қасиеті жоғары сапалы қымыз, *сары маңыз* – сүттің бетіндегі қою қаймағы, *сары су* – қайнатқан құртты сүзгенде аққан қышқыл су, *сары құйқа* – күйдірілмей жақсы үйітіліп, етімен бірге баптап пісірілген қойдың терісі, *сары ала қазы* – еті мен майы тең сүрленген қазы, *соғымның сары аласы* – сүрленген май аралас соғым еті, *сары қи* – қызуы күшті, ісі жұмсақ қойдың қиы, *сары жана* – кепкен жалпақ тезек, *сарыаяқ* – қыста ерте туған төл, т.б.

Тағам атауының алдына келген *сары* сөзі қуатты, кенеулі, күшті деген ұғымды беретінін байқауға болады. Түрік халқының көшпенділікпен қатар, мал шаруашылығынан ерте қол үзе бастауына байланысты малдан алынатын тағамдарға қатысты қолданылатын мұндай сөздер олардың сөздік қорынан сирек байқалады. *İneğin sarısı, toprağın karası* (сиырдың сарысы, топырақтың қарасы) деген мақалдан түрік халқының *сары* сиырды ерекше бағалағанын көреміз. Тіпті ертеректе ауызекі тілде *sarı kız* (*сары қыз*) тіркесі сиыр деген мағынаны да берсе, қазір анаша орнына *sarı kız* сөзі қолданылады [3;1261].

Түрік тіліндегі *tuzu kuru, sabunu sarı* (*тұзы құрғақ, сабыны сары*) тұрақты тіркесі қазақ тіліндегі төрт құбыласы сай, ішкені алдында, ішпегені артында сияқты тіркестермен мағыналас.

Түріктер малға қарағанда, егінмен, балық шаруашылығымен көбірек айналысады. Түрік тілінде кездесетін *sari ağız, sari balık, sari hani, sari dudak* сияқты балық атауларының жиі кездесуі сөзімізге дәлел.

Сары сөзі қазақ және түрік тілдерінде алтын сөзімен тіркесе қолданылып, құнды, бағалы деген мағынаны береді. Қазақ тіліндегі *сарыала қамшы* этнонимінің қалыптасуына да алтынның сарылығы әсер етсе керек, *сарыала қамшы* – алтыннан немесе жез бен мыс араластырып дайындалған қамшы түрі. Қазақ дәстүрінде *сарыала қамшы* киелі саналып, «*сарыала қамшыға сайтан жоламайды*» деп, бақсылар ойын салған кезде қолданған. Үйге пәле-жала жоламайды деп төрге іліп, бойын қорқыныш билеген адам басқа жастанып жатқан. Сондай-ақ қазақтың ескі нанымında *сарықарағаннан* да жыңшайтан қорқады деген ұғым бар.

Ал түрік тілінде *сары* түсіне байланысты кейін туған *sari çizmeli Mehmet ağa* тұрақты тіркесі кім екені, қайда тұратыны белгісіз бөтен адамға байланысты қолданылады. Осман империясы тұсында Ыстамбұлда тұратын түрлі ұлттарды киіміне қарап ажырататын болған екен. Армяндар қызыл, римдіктер қара, еврейлер көк, түріктер сары аяқ-киім киген. Сары етік, қызыл шапан Османлы шахтарының белгісі ретінде танылған [6;9].

Түрік тіліндегі *Sari Yahudi* тұрақты тіркесі екіжүзді, сырты мен іші бірдей емес адамдарға қатысты қолданылады. Сары аяқ-киім киіп, өзін түрік етіп көрсеткісі келген еврейге қатысты қолданылған тіркес қазіргі таңда тұрақты тіркеске айналған.

Қазақ дәстүрінде сары түсті киім көп киілмеген. Сыйға тартылатын заттың сары болмауына да аса мән берген. Тіпті сары түсті көйлектік маға сыйға берілсе, пайдаланбаған. Мұның сыры *sarğaю, сарылу, солу* ұғымымен астарласатын сияқты. Дегенмен, аналарымыз кейде сары түсті киімді сәбиге көз тимесін деген мақсатта кигізетін болған.

Қорытындылап айтар болсақ, қазақ және түрік тіліндегі сары түсіне байланысты туындаған тұрақты сөз тіркестеріндегі семантикалық жақындық туыстас екі халықтың дүниетанымының тереңнен тоғысатындығын көрсетеді. Тілдердің дамуының кейінгі кезендеріндегі жаңа қабаттағы бірліктердің айырмашылықтары да анық көрінеді. Әрі қазақ тіліндегі *сарышаян, сарыжылан, сарыинелік, сарымаса, сарышыбын, сарыалақоржын, сарыусар, сарышұнақ, сарыалақаз, сарықұтан, сарыбалақ, сарыбоздақ, сарыандыз, сарыбасиша, сарысасыр, сары соя, сарышалаң, түрік тіліндегі sarıgöde, sarıasma, sarıger, sarıçibin, sarıca, sarıca erik, sari bursa, sari bilbil, sari çalı, sari çiçek, sari, ciğidem, sari diken, sari papatya, sari sabır, sari yonca* сияқты күрделі сөздердің көптеп кездесуі сары түсінің сөзжасамдық қабілетінің де түркі тілдерінде күшті екендігін көрсететеді [7], [8; 627-628].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, 1974. 476 с.
- [2] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Наука, 1977. 712 б.
- [3] Türkçe Sözlük . Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988. 1679 s.
- [4] Ахметжанова Ф.Р., Қайырбаева Қ.Т. Түр-түске байланысты тұрақты сөз тіркестері. Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2000. 136 б.
- [5] Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. Алматы: Ел-Шежіре, 2014. 412б.
- [6] Reşat Genç. Türk inanışları ile milli geleneklerinde renkler ve sarı, kırmızı, yeşil. Ankara: Atatürk KütürMerkezi, 1997. 74 s.
- [7] Қазақ әдеби тілінің сөздігі (2011). (12-т.). Алматы: Дәуір, 2011. 549 б.
- [8] Байниязов А.Ж., Байниязова Ж.Т. Түрікше-қазақша сөздік. Алматы, 2007. 808 б.